

Muszatics Péter

KELET-KÖZÉP – EURÓPAI VÁROSPORTRÉK V.

POZSONY, RURITÁNIA FŐVÁROSA

A Szent András-temető egykor Pozsony szélén állt, de a terjeszkedő város a 20. században körbenőtte. A hóesésben a sírfeliratokat próbálom kibetűzni. „Dein Wille geschehe”, legyen meg a te akaratod, olvasom az egyik kövön. A fák között körös-körül német és magyar, németesen írt szlovák, szlovákosan írt német és magyar nevek, latin, német, magyar feliratok, címek, rangok, bibliai idézetek sorakoznak. Pozsony egyik legrégebbi temetője – németül Andreassfriedhof, szlovákul Ondrejský cintorín – az évtizedek során harmadára zsugorodott, díszes kerítését elbontották: széles, zajos utak, magas, modern kockaházak között, szürke és közönyös betonfalak keretében olyan, mint egy zárvány, a régi Pozsony mementója.

Pozsonyban a földrajz és a néprajz között mintha titokzatos összefüggések lennének. Három nép: a magyarok, a szlovákok és a németek földjén épült a város, Ausztria és Magyarország, a Kárpátok, a Duna és a Kisalföld találkozásánál, hegy, folyó, síkság, nemesi, paraszti és polgári kultúrák határán. Pozsony – németül Pressburg, szlovákul Bratislava – a 10. századtól a 20. század elejéig a Magyar Királyság része, sőt hosszú ideig a fővárosa volt. És bár a magyar történelem számos fontos eseménye kapcsolódik Pozsonyhoz, lakóinak többsége, hatvan-hetven százaléka a bécsies németet beszélte. A szlovák Bratislava a 20. század alkotása; a német-magyar Pressburg-Pozsony kilencszáz évig állt fenn. Szlovákia, vadonatúj országgént, csak az I. világháború után született meg, előbb Csehszlovákia részeként, majd – 1993-ban – önálló államként, amikor fölbomlott a csehek és a szlovákok szövetsége. Bratislava ekkor lett Európa egyik legfiatalabb országának a fővárosa. Határszéli főváros: Magyarország húsz, Ausztria négy-öt, Bécs nagyjából nyolcvan kilométerre van központjától.

A ropogó hóban a Vajanského nabrežien lassan araszolok a kocsik között a temetőtől a belváros felé. Az utca névadója, a 19. századi író és politikus Svetozár Hurban-Vajanský nemzeti klasszikus Szlovákiában, külföldön azonban nem ismerik – még Ausztriában és Magyarországon sem. Vajanský világképét és gondolkodását, szlovák identitását részben a magyarellenesség formálta. Családja története, legendái a magyarosítás ellen folytatott küzdelmekről szóltak, így például fegyveres akciókról, melyeket az oszd meg és uralkodj elvet követő Habsburg-udvar is támogatott az 1848-as magyar forradalmi mozgalom elleni harcban. Ellenérzései a 19. század második felében, amikor a Magyar Királyságban megszüntették a szlovák nyelvű gimnáziumi oktatást és korlátozták a szlovák szervezetek működését, csak erősödtek. Az erőszakos magyarosítás mellett Vajanský saját népe erőtlensége és megosztottsága miatt is kesergett. A szabadság szeretetének hiányát, a jámborságot rótt fel honfitársainak – a harcos és türelmetlen nacionalisták ebben, mintha egy helyen képezték volna őket, mindenütt egyetértettek.

A Pallas Nagy Lexikona, alcíme szerint „az összes ismeretek enciklopédiája”, melyet 1893 és 1897 között tizenhat kötetben adtak ki Budapesten, az optimista és pozitívista 19. század jellegzetes alkotása – és az öntudatos Magyar Királyságé: a roppant terjedelmű lexikon a szlovákokról (vagy tótokról, ahogy akkoriban nevezték őket) alig több mint harminc sorban emlékezik meg. Magyarországon a kilencmillió magyar a lakosságnak csak a felét adta ekkor, mintegy kétmillió szlovák élt itt, amely a lexikon elmélyültnek aligha nevezhető szócikkcskéje szerint „jellemére szelíd, busongó kedélyű, türelmes és tanulékony nép, melynek egyedüli nagy hibája a felvidék zord éghajlatában gyökerező iszákosságra való hajlam, illetve a pálinkaivás. Fő foglalkozása a földművelés és állattenyésztés [...] A nyári hónapok alatt tömegesen szállingóznak a fővárosba s az Alföld nagyobb városaiba, hol főleg az építkezéseknél mint napszámosok nyernek foglalkozást.”

E „tanulékony” „földművelők és állattenyésztők” húsz évvel később már önálló országban éltek, a történelmi, az egész Kárpát-medencét magában foglaló óriási Magyar Királyság pedig elsüllyedt az Osztrák–Magyar Monarchiával együtt. A magyarok és a szlovákok sokáig nem voltak képesek feldolgozni a változást, a vezető szerepek felcserélődését. Csehszlovákia évtizedekig éppolyan hamis nemzetiségi politikát követett, mint a Monarchia. A csehek és a szlovákok éppúgy nem voltak képesek az önmérsékletre, mint az I. világháborúig a magyarok. Sokak tudata hasadt meg a 20. század derekán. Sokan nem értették, mi történik körülöttük. Innen az álmok és az öncsalás világába lehet menekülni: Közép-Európa országai szinte tobzódnak az elfeledett, majd felelevenített, átértelmezett és újra meg újra átszínezett nemzeti és törzsi legendákban. A szlovákok számára a részben kitalált szlovák nemzeti múlt délibábja, többek között Szvatopluk fejedelem és a 9. századi Morva Birodalom mítosza, a magyarok számára pedig a Magyar Királyság eszményítése és a revánsvágy próbálta helyretenni a megingott, korábban évszázadokig magától értetődő önazonosságot.

Az 1884-ben írt *Száraz hajításban* (*Suchá ratolest'*), amely programregénynek is tekinthető, Vajanský a szlovák elit kialakításának lehetőségeiről értekezett. Mindez többé-kevésbé érdektelen olvasmány egy külföldinek, de egy szlovák számára a haza megtalálása, a modern állam megalkotása program volt, amit meg kellett valósítani, és az ilyen művek akkor már az Osztrák–Magyar Monarchia egyre több alattvalójának jelentettek igazodási mintát. Az, hogy mindennek a valósághoz félig-meddig volt köze, csak a pártatlan kívülállónak tűnhetett fel – meg a vidéken élő parasztok százezreinek, akiket mindezek az elmélkedések nagyjából hidegen hagytak. „Egyszer ki fog törni a kéreg alól” – írta népéről Vajanský. A nacionalisták meggyőződése volt, hogy a nép korlátolt, vezetésre szorul – és a helyes út kijelölésére természetesen senki sem alkalmasabb, mint ők. Ez is mindenütt így volt a Monarchiában – sőt mindenütt Közép-Európában és a Balkánon, a Balti-tengertől az Égei-tengerig –, nemcsak a szlovákoknál. A „szláv izgatók”, ahogy a fejüket a homokba dugó osztrák és magyar hivatalnokok és nemesek nevezték őket, kisebbségnek tűntek a kisebbségen belül is – végül mégis ők győztek.

Vajanský ezt már nem láthatta, 1916-ban meghalt. Utolsó éveiben, eszmetársaival is mérges vitákba keveredve, úgy érezte, kudarcot vallott. A szlovákok állama nem egészen

az ő programja alapján valósult meg, de létrejött. Az újfajta nemzettudat nem száraz, hanem zöld és erős hajtást hozott; utódai széles utcát neveztek el róla a Duna partján. Csakhogy Csehszlovákia, az új állam, melyet a Vajanskýhoz hasonló cseh és szlovák nacionalisták íróasztal mellett gondoltak ki a „csehszlovákizmus” eszméi alapján, soknemzetiségű ország lett, éppúgy, mint felosztott és megvetett elődje, az Osztrák–Magyar Monarchia: a csehek és szlovákok nem egészen kétharmadát tették ki lakosságának. Maguk a csehek és a szlovákok sem gondolkodtak egységesen államról és önazonosságról. Az új kormánynak és hivatalnokainak nem volt könnyű dolga: kilencszáz évig élő szokásokat, több generáció óta öntudatlanul érvényesülő hagyományokat kellett felülírni új törvényekkel, új világmagyarázattal – a szlovákoknak éppúgy új (és részben érthetetlen) volt mindez, mint a kisebbségbe került németeknek és magyaroknak.

A „szlovák identitás” nem született meg egyik napról a másikra, és nem is volt olyan tisztán körülhatárolható, mint a nemzetben gondolkodó, öntudatos politikusok szereték volna. Az 1918-ban megalkotott Csehszlovákia vezetői úgy képzelték, hogy a német és a magyar anyanyelvűek néhány évtized alatt asszimilálódnak, jó csehszlovákok lesznek – a számbeli, kulturális és gazdasági fölényben lévő csehek pedig ez alatt, kimondva-kimondatlanul, „elcsehesítést” értettek. Csehszlovákia egyszerre volt demokratikus és nacionalista állam – ez a modern jelenség még felbukkanhat a jövőben, a tömegek korában. Nemcsak a mintegy négymillió német és magyar, hanem a szlovákok is tiltakoztak az uniformizáló kísérlet ellen. A német és a magyar nacionalizmus számára mindez a két világháború között kitűnő gyúanyagot szolgáltatott, részben ez vezetett a Hitler által kierőszakolt, balsorsú müncheni egyezményhez, Csehszlovákia 1938-as felosztásához. A II. világháború után aztán Csehszlovákia mintegy kivetette magából „nemzetiségeit”: kis híján hárommillió németet és több tízezer magyart. Előbb állampolgárságuktól fosztották meg őket, majd – az Edvard Beneš által elfogadtatott törvények alapján – el kellett hagyniuk az ország területét. További százazrek vallották magukat kényszerűen csehnek vagy szlováknak, hogy szülőföldjükön maradhassanak.

A független Csehország és Szlovákia létrejöttével a „csehszlovákizmus” is, mint az ideológiák általában, a történelem lomtárába került. A 20. század végén közös megegyezéssel megszüntetett Csehszlovákia, bármilyen furcsa, valamiképpen az Osztrák–Magyar Monarchia torz, öntudatlan másolata volt. Sokan nosztalgiával emlékeznek rá, másoknak keserű és kényszerű kalandot jelentett. A Vajanského nabrežie végén, a Szlovák Nemzeti Múzeum előtt, afféle mementóként mégis a csehszlovák állam monumentális emlékműve áll, az egykori ország címerét támasztó négyméteres oroszlánszoborral.

Aki kevésbé járatos a térség történetében, a fenti összefoglalót – történelmi rémregényt, félreértésekkel, cselszövéssel, szerepcserével – olvasva talán értetlenül csóválja a fejét. Pedig nincs benne rendkívüli: mindenütt hasonló a dinamika, ahol egy népcsoport fölényre tesz szert egy másik rovására. Ugyanakkor – eltérően Baszkföldről, Írországtól, Boszniától és más hasonló válságócoktól – e gyökeres változássorozat, leszámítva néhány szomorú, drámai csúcspontot, alapvetően békésen zajlott le, terrorakciók nélkül. A cseh, a szlovák, az osztrák és a magyar történelemkönyvek, tankönyvek, újságok és útikönyvek – a politikusokról nem is beszélve – különbözőképpen interpre-

tálják Pozsony és Csehszlovákia történetét. Ha hinnénk nekik, két-három különböző városban barangolhatnánk, melyeknek nem sok közük van egymáshoz. De ez nem így van: Pozsony-Pressburg-Bratislava egy város. A házak, az utcák, a terek valóságosak, csak utcátábláik, emléktábláik, szobraik cserélődnek időről időre. Ma hiába keresnénk a két- vagy háromnyelvű feliratokat, mint a finn-svéd Helsinkiben. Néhány kopott, véletlenül megmaradt, alig olvasható német vagy magyar cégtábla emlékeztet csak a régi Pozsonyra. A házak, az utcák, a terek közönyösek, akár a természet; mint az egyre erősebb hóesés, amely mindent egyformán beborít.

A csehszlovák állam emlékművétől nem messze, ugyanezen a tágas Duna-parti téren emelkedett sokáig a magyar uralkodók koronázódombja – az ősi szokások szerint a megkoronázott király erre lovagolt fel és vágott kardjával a négy égtáj felé, jelezve, hogy országát megvédi a támadástól, bárhonnan jöjjön is az. 1563 és 1830 között tizenegy magyar királyt koronáztak Pozsonyban, a Szent Márton-székesegyházban. Tornyán még mindig ott Szent István koronájának másfél méteres, aranyozott mása – a Magyar Királyság jelképét évszázadokig itt, a fővárosban őrizték. Minden ősszel koronázási játékokat rendeznek a belvárosban. A turistalátványosság, bár nehezen illeszthető a szlovák Bratislava imázsába, százezreket vonz. A múlt felelevenítése egy ideje újra népszerű. Persze nem mindegy, hogyan teszik mindezt: bizonyos elemeket, egy titokzatos erőnek engedelmessé, kidobnak, másokat – kicsit eltorzítva-meghajlítva, hogy beleilljen az összképbe – megőriznek vagy rekonstruálnak.

A Fő téri Café Mayer, amely büszkén viseli a k. und k. Hoflieferant, azaz a császári és királyi udvari szállító címet, évtizedekig nem létezett, csak 1993-ban nyitották meg újra. Rekonstrukció tehát, ahol Ferenc József-szobor és óriási Sisi-portré jelzik, hogy az egykori osztrák-magyar uralkodópárral a múlt melyik szeletét hangsúlyozzák alkotói: főleg a közeli Bécsből átrándulók, a Habsburg-nosztalgiára vágyók számára kínálják a kávéház-élményt. Németül könnyen boldogulok, a kedves pincérnő magyarul azonban nem tud – vagy nem akar beszélni. A zene giccses és a kelleténél kicsit hangosabb – áradó zongorafutamai meg-megakasztják a beszélgetést. Igen, egy vendéglátóhely színvonalát talán az ilyen apróságokból lehet lemérni. A csendes, finom háttérzene fel sem tűnne, de észrevétlenül kellemes hangulatba ringatná a beülőket. A Mayer így is kedélyes biedermeier kávéház, a falakon régi német és magyar nyelvű képeslapokon, rajzokon és térképen silabizálhatjuk, hogyan nézett ki száz éve a Duna-part, a Mihály utca – németül Michaelergasse, szlovákul Michalská – a masszív, gótikus Mihály-toronnyal, a két bécsi építész, Fellner és Helmer által tervezett színház, a középkori, tornyos Városháza, a Pálffy- és az Esterházy-palota. Száz-százötven éve sok ilyen kávéház lehetett a városban, ahol a polgárok, Bécs és Budapest között, szinte mindennapi életüket élték, és egy Melange vagy egy Kapuziner mellett a Pressburger Zeitungot, a Magyar Királyság legrégebbi, 1764 óta megjelenő napilapját olvashatták.

„Kraxelhubereknek” mondták élcelődve a Pressburgereket, a német nyelvű, a magyart alig vagy erős akcentussal beszélő polgárokat – sokan közülük a Szent András-temetőben nyugszanak. Jogászok, kereskedők, derék kézművesek voltak, cipészek, szabók, kádárok, gyertyaöntők; kertészkedtek, szőlészkedtek, esténként saját borukat itták és bé-

csi módra kamarazenéltek. Egy polgár otthonosan mozgott két-három kultúrában is; a 19. századig ezek nem feszültek egymásnak, hanem kiegészítették, erősítették egymást. A humor sokszor segít, ha különböző emberek élnek együtt – a humortalanok, az ideológiákban hívők többnyire nem fogékonyak az élcekre. E jámbor biedermeier polgárok politikával nem nagyon foglalkoztak, azt a 19. században meghagyták a magyaroknak – a 20. században meg a szlovákoknak.

A nemesség, a *Natio Hungarica* a 10. századtól a 19. századig önmagát értette magyar nemzet alatt. Az, hogy az országot sokféle nyelvű és származású ember lakja, természetes volt. Amíg ebben az arisztokratikus nemzetfelfogásban hittek Magyarországon, a szlovákok is magukénak érezték a királyságot. Amint megváltozott a 19. század folyamán a tartalma, és a magyarok a francia forradalmárok hatására mást: modern nemzetet kezdtek érteni alatta, a szlovákok úgy gondolták, már nincs helyük e keretek között. E modern magyar nemzet itt, a Mihály utcában, a pozsonyi országgyűléseken született meg 1825 és 1848 között – a fehér palota homlokzatán még mindig ott a magyar címer. Nem sokkal később a szlovákok is saját nemzetet, saját kereteket kezdtek építeni. Ez pedig kinnal-keservvel történt, mert addigi történelmük teljes egészében a *Natio Hungarica*-hoz kapcsolódott. „Történelem nélküli nép”, „néprajzi jelenség” – hangoztatták lekicsinylően Budapesten a szlovákokról. E fennhéjázó féligazságokat néhány évtizeddel később a szlovákok fennhéjázó és elkeseredett féligazságokkal viszonyozták. Magyarország nem járt sikerrel, amikor az új, a nemesitől különböző nemzettudatot az egész országra kiterjedően az erőszakos magyarosítással próbálta kikényszeríteni. A magyarok sokáig éppúgy délibábokat kergettek, mint a szlovákok, ha más koordinátarendszerben is. Egy szlovák vagy egy magyar nacionalista világképe sokban hasonlít: a világ sokféleségéből csak bizonyos elemeket lát és hall meg, megrostálja a múltat és a jelent, a maradékkal nem kíván foglalkozni.

Mindkét mozgalom végzetesnek bizonyult a jó Pressburgereknek: a magyarosítás, 1919 után pedig a szlovákosítás néhány évtized alatt elsöpörte a polgárokat. Beolvadtak vagy elmentek; Csehszlovákia számára e városalkotó, öt-hat évszázada a Magyar Királyság északi részén élő, jellegzetes német dialektust beszélő Bürgerek kényelmetlen és kellemetlen, sőt gyanús elemek lettek, akik folyamatosan arra emlékeztették a cseheket és a szlovákokat, hogy e pompás városokhoz kevés közülük van. A „csehszlovákizmusba” e polgárok nem illettek. A *Pressburger Zeitung* 1929-ben szűnt meg, céhek, egyletek, zenekarok, iskolák követték kényszerűen a példáját.

De évszázadokig érvényesülő formák nem tűnnek el egyik napról a másikra; legföljebb eltorzulnak. Az 1945 után a kommunisták által „burzsoának” minősített polgári – de főleg kispolgári – érintkezési formák továbbra is hatottak és hatnak. Megvolt a biedermeier Csehszlovákiában is – bár kicsit másképp. A Café Mayernél – amit főleg külföldiek látogatnak – a pozsonyiak körében láthatóan sokkal népszerűbb kocsmába ültünk be néhány sarokkal odébb. Ez nem rekonstrukció, hanem szervesen alakult ki, évről évre hozzátettek valamit berendezéséhez. A drappcsíkos, fakó tapétába szinte belesimul a megbarnult radiátor, az alumínium Thonet-székimitációk támlájára „West” cigarettareklámokat ragasztottak, kisebb-nagyobb dézsákban kiszáradt virágok kókadoznak,

a piszkos farostlemezpulton rikító színű, száraz sütemények pompáznak, az ablakokról és ajtókról pereg a zománc, használaton kívüli tálalókocsikon rendetlenül újságok, étlapok, alátétek hevernek, a finom, habos sört dominómintás, ragacsos műanyag terítőre szervírozzák, körülöttünk pedig fásultan diskurálnak a helyiek. Effajta összevisszasággal néha egy bécsi kocsmában is találkozhatunk, bár ott többnyire ropogós abroszok és udvarias kedélyesség szelídítik a slamposságot.

Kilépve az utcára, a friss hidegben a hulló pelyhek időtlenné, álomszerűvé teszik a belváros gyönyörű házait és tereit. A hóban emberi léptékű és otthonos a Fő tér a hógolyózó gyerekekkel, a Városháza kivilágított tornya, csipkés árkádos reneszánsz belső udvara, az érseki palota árnyékos udvarlabirintusa, a ferencesek temploma. A csendben szinte hallani lehet a hóesést, a léptek csikorgása visszhangzik a falakon. Rövid, átmeneti béke van, távol a történelmet visszhangzó politikától és a mindennapok harcaitól.

A Café Mayer régi képein jól láthatók a város fölé magasodó vár romjai, hasonlóan Heidelberg pompás, romantikus kastélyromjaihoz. A pozsonyi vár a 19. század elején égett le. Másfél századig pusztulni hagyták, aztán többször is felújították-átépítették, végül úgy döntöttek, hogy Mária Terézia-korabeli állapotában rekonstruálják. Az új-jávarázsolt, fényben úszó sisaktornyos várpalota talán szebb, mint valaha. De a római hadi jelvényeket imitáló barokk díszek között Szvatopluk, a 9. századi morva fejedelem vitatott, diadalmasan ágaskodó 21. századi lovasszobra beszédes jelkép a bejáratánál.

A reflektorok vakító fényében a vár és a város – havas, masszív, cseréptetős házaival – tündérmesék és rémregények színhelye egyaránt lehet. Egy kívülálló talán csak annyit szűr le a múltjából, hogy itt, a vágyálmok és az elveszett álmok fővárosában az eszményített vagy éppen megtagadott, elrejtteni kívánt, pincékbe vagy temetőkbe zárt múlt a feszültség forrása; a köznapi felszín alól állandóan misztikus árnyak bújnak elő. A megértés, az igazi, őszinte megértés az itt élőknek sem könnyebb.

Szlovákia afféle Ruritániának tűnik: olyan, mintha itt játszódna *A zendai fogoly*, Anthony Hope 1894-es brit regénye. A népszerű, több millió példányban eladott, többször megfilmesített, sok más regényre és filmre is ható mű helyszíne a képzelet birodalma: egy kitalált közép-európai ország, ahol német, magyar és szláv elemek keverednek. A legtöbb angol és amerikai, ha Közép-Európa kerül szóba, akarva-akaratlanul Ruritániára gondol. Strelsau, a regénybeli főváros neve éppúgy a fantázia terméke, mint a Bratislava név, amely – bár hangalakja hasonlít valamennyire egy 9. századi morva településnévre – 1919-ben bukkant fel először. *A zendai fogoly* 1937-es amerikai filmváltozata néha éppolyan bizarr, mint a pozsonyi valóság: szerepek, nevek, címek, rangok, egyenruhák, különböző címerek, koronák, jelvények és jelképek cserélődnek és keverednek. Pozsony ideális helyszín lenne, ha valaki a regényt újra megfilmesítené. De ami Hollywoodnak játék, Pozsonyban maga az élet: komoly mutatóvány.